

Ο SAMUEL HOWE

ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866

Στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως, ποὺ ἐκδηλώθηκε στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς τόσο τὸ 1821 ὅσο καὶ τὸ 1866, —κίνηση, ποὺ δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη ὅσο ἔπρεπε—, διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ Samuel Howe.

Γιὰ τὸν ἐξαιρετικὸν αὐτὸν ἄνθρωπο καὶ φιλέλληνα ἔχει ἐκδόσει σύντομη βιογραφία ὁ φίλος κ. Δ. Π. Καλογερόπουλος¹. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὁ Χάου γεννήθηκε στὴ Βοστώνη τὸ 1801 καὶ σπούδασε γιατρός. Ὅταν τὸ 1821 ὁ κόσμος δλόκληρος συνεκινήθη ἀπὸ τὸ ξεσίκωμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ Χάου ἐργάσθηκεν ὥσο μπορούσε, γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀγωνιζομένων, καὶ ὁ ἴδιος ἦλθε δυὸ φορὲς στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν καλὴ διάθεση τῶν συγκεντρωθέντων χρημάτων. Ἀφοῦ ἐγύρισεν ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1828, ἐδημοσίευσε καὶ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Κατόπιν ἀφωσιώθηκε στὴ φιλανθρωπία. Ἰδρυσε τὴν πρώτη σχολὴ τυφλῶν, συνεκρότησε μὲ ἄλλους ἑταιρεία γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀποφυλακισομένων καὶ ἐξέδωκε, τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, τρεῖς ἡμερηεῖδες, γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν κατάργηση τῆς δουλείας.

Ἦταν πιά 65 ἐτῶν, ὅταν ἡ Θυσία τοῦ Ἀρκαδίου ἔκαμε νὰ ἀντηχήσῃ σ' ὅλο τὸν κόσμο τὸ κήρυγμα τῆς ἐπαναστατημένης Κρήτης: «Ἐνωση ἢ θάνατος». Ὁ ἀμερικανικὸς λαὸς συγκινεῖται καὶ ὁ «Ἐθνικὸς Νεολόγος» τῆς Οὐάσιγκτων τελειώνει τὸ φλογερὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης μὲ τὴ διαβεβαίωση: «Ὁ Ἀμερικανικὸς λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ μένη ἀδιάφορος θεατῆς μπροστὰ στὸν ἀγῶνα ἐνὸς γενναίου καὶ καταπιεζομένου λαοῦ, ποὺ ζητᾷ τὴν ἐλευθερία του».

Στὴν κίνηση ποὺ ἀκολούθησε ἡ Βοστώνη προηγεῖται μὲ τὴν ἴδρυση συλλόγου μὲ τὸν τίτλο «Greek Relief Comitee» καὶ σ' αὐτὸν πρωτοστατεῖ πάλιν ὁ Χάου. Συγκροτοῦνται συλλαλητήρια, ἐκφωνοῦνται ἐνθουσιώσεις λόγοι² γιὰ τὸν Κρητικὸ Ἀγῶνα καὶ διενεργοῦνται

¹) Βλ. Διονυσίου Π. Καλογεροπούλου, Ἀμερικανοὶ φιλέλληνες. Σύντομος Βιογραφία τοῦ Σαμουήλ Χάου. Ἐν Ἀθήναις 1935.

²) Οἱ λόγοι ἐδημοσιεύθησαν μεταφρασμένοι ἐλληνικά μὲ τὸν τίτλο: «Λόγοι τῶν ρητόρων τῆς ἐν Βοστώνη ὑπὲρ τῶν Κρητῶν γενομένης συνελεύσεως. Ἀθήναι, 1867.

ἔρανοι γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀγωνιζομένων καὶ τὴν ἀνακούφιση τῶν δεινοπαθόντων.

Ἐπιζητεῖται ὕστερα συνεννόηση μὲ τὸ Φιλοκρητικὸ Κομιτάτο τοῦ Λονδίνου—στὴν κίνηση αὐτὴ μετέχει ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ ὁ Howe³—καὶ μὲ τὸν ἱστορικὸ Φίνλαιν, ἀνταποκριτὴ τῶν «Γάϊμς» τοῦ Λονδί-

³) Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλοκρητικοῦ Κομιτάτου τῆς Βοστώνης, πρὸς τὸ Φιλοκρ. Κομιτάτο τοῦ Λονδίνου. Τὴν ὑπογράφουν οἱ S. G. Howe, I. Andrews, A. Lawrence, H. Warner καὶ H. Woudman. Δημοσιεύτηκε στὸν «Αἰῶνα» τῶν Ἀθηνῶν τῆς 9-3-1867 (ἀρ. φ. 222). Ἀναδημοσιεύομεν ἐδῶ ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα: «... Ὁ λαὸς ἡμῶν δὲν ἔπαυσε εἰσέτι χαίρων, ὅτι ἡ ἡμετέρα Συμπολιτεία ἀπηλλάγη ἐπὶ τέλος τῆς μομφῆς ὅτι ἐνέπαιζε τὴν ἐλευθερίαν, ἀνεχομένη τὴν δουλείαν τῶν Ἀφρικανῶν. Ποθεῖ ἄρα κατὰ φυσικὸν λόγον γὰ ἴδῃ καὶ τὴν Εὐρώπην ἀπηλλαγμένην τῆς μομφῆς, ὅτι ἀνέχεται σύστημα ἐπίσης μοχθηρὸν, ὅπερ ὑποβάλλει λαοὺς Χριστιανικοὺς εἰς τὴν δεσποτείαν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, δεσποτείαν διὰ τοῦ ξίφους ἀποκτηθεῖσαν καὶ διὰ τοῦ ξίφους διατηρουμένην, ἐναντίον διηγεκοῦς διαμαρτυρήσεως. Ὁ Ἀμερικανικὸς λαὸς παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Νόμος τῶν Ἐθνῶν διερμηνεύεται πρὸς ἐκμηδένισιν τοῦ Νόμου τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἡ οὐδετερότης χρησιμεύει πρὸς ἀπόκρηψιν τῆς συννεοχῆς εἰς τὴν ἀδικίαν, καὶ ὅτι συχνάκις ἡ οὐδετερότης εἶναι πρόφασις καὶ πρόσχημα, ἧς αἱ κυβερνήσεις δρώττονται ὁσάκις ταῖς ἀρέσκει. Ἐνθυμεῖται ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κυβέρνησις ἡμῶν ἠμφισβήτησεν ἐν τῷ παρελθόντι τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπεμβῆναι εἰς τὰ τῆς δουλείας τῶν Ἀφρικανῶν ἐν ταῖς Ἡν. Πολιτείαις, ὅτι ἡ Ἱερὰ Συμμαχία ὠκειοποιήθη τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως μεταξύ τινῶν λαῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων αὐτῶν, καὶ ὅτι αἱ τρεῖς σύμμαχοι Δυνάμεις ἐπενέβησαν μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Καίτοι δὲ τὸ ἐπενεχθὲν ἐν τῇ Τουρκίᾳ ἐν Πύλω ράπισμα ἐμνημονεύθη μετὰ λύπης ἐν Βασιλικῷ τινι λόγῳ, ὡς ἀξιοθρήνητον συμβεβηκός, καίτοι ἡ διπλωματία τοῦ 1830 διέταξε καὶ ἠνάγκασε τοὺς νικηφόρους Κρητας γὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τοὺς τεταπεινωμένους Τούρκους γὰ ἐξέλθωσιν τῶν φρουρίων, ἐν οἷς ἦσαν τρωπόμενοι, καὶ γὰ ὑποδουλώσωσιν ἐκ νέου πᾶσαν τὴν νῆσον, ὃ ἡμέτερος λαὸς ἐλπίζει οὐδὲν ἥττον, ὅτι ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ ὡς πρὸς τὴν κυβέρνησιν ἡμῶν δύναται γὰ ἐπέλθῃ καὶ ὡς πρὸς τὰς κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, καὶ ὅτι αἱ μεγάλα Δυνάμεις θ' ἀποφασίσωσιν, ὅτι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὁ Μουσουλμανισμὸς οὐδένα θὰ καταδυναστεύῃ καὶ θὰ καταπιέξῃ Χριστιανικὸν Λαόν, τοῦλάχιστον ἐν Εὐρώπῃ, ὅτι δέ, ὁσάκις οἱ ἄνθρωποι εἰρηνικῶς ὑποῦσι τὸν Σταυρόν, οὐδεμίαν ἐνοπλίαν χεῖρ θὰ ρίπτῃ αὐτὸν χαμαί. Ἦδη ἀπαντῶντες εἰς τὴν ἡμετέραν ἐρώτησιν, «ἐὰν ἡ ἡμετέρα ἐν Βοστώνῃ ἐπιτροπὴ δύναται γὰ βοηθήσῃ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιά τῶν Κρητῶν, αἵτινες ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῆς μάστιγος τοῦ πολέμου τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τῆς νήσου», λέγομεν: «Μέρος τῶν χρημάτων ἡμῶν ἐδόθη ρητῶς διὰ τοὺς προσφυγόντας εἰς οὐδετέραν χώραν Κρητας· ἀλλὰ μέρος ἐδόθη, ἵνα ὁ ἡμέτερος Πρόεδρος μεταχειρισθῇ αὐτὸ πρὸς περίθαλψιν τῶν πασχόντων Κρητῶν. Λύνασθε ἄρα γὰ συμπεράνητε, ὅτι οἱ ἔχοντες τὰς ἄνω ἐκτεθείσας ιδέας δὲν εἶναι πιθανὸν γὰ ἐξετάσωσιν, ἐὰν ἡ γῆ, ἐφ' ἧς οἱ πάσχοντες Κρητες ἴστανται, ὠρίσθη ὑπὸ τῆς διπλωματίας τοῦ 1830, ἵν' ἀνήκῃ εἰς τοὺς φυσικοὺς αὐτῆς κυρίους ἢ εἰς τοὺς Τούρκους κατακτητάς».

νου καὶ ἄλλων ἀγγλικῶν περιοδικῶν στὴν Ἀθήνα καὶ ἀντιπρόσωπο τοῦ κοιμητηρίου τοῦ Λονδίνου, στὸν ὁποῖο στέλνονται, ὡς πρώτη δόση, 5.000 δολλάρια γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα.

Στὸ μεταξὺ ὁ Χάου μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῆς γυναῖκας του Ἰουλίας, ποὺ δημοσιεύει ἐμπνευσμένα τραγούδια γιὰ τὴν ἀγωνιζόμενη Κρήτη—αὐτὴ εἶχε συνθέσει καὶ τὸν ἐθνικὸ ὕμνο τῶν Ἀμερικανῶν—καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ πολλῶν ἄλλων, κατορθώνουν νὰ συγκεντρώσουν σοβαρὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἀγωνιζόμενη Κρήτη. Ἐρχονται ἕστερα αὐτός, ἡ γυναῖκα του καὶ οἱ δύο τῶν κόρες στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ φροντίσουν, ὥστε νὰ διατεθῇ ὅσο τὸ δυνατὸν καλύτερα ἢ ἐνίσχυση ποὺ φέρουν μαζί τους ἀπὸ τὴν πατρίδα τους^{3α}.

Στὴν Ἀθήνα συγκροτεῖ τὴν Ἑλληνοαμερικανικὴ Ἐπιτροπὴ, παίρνει τὸ Μιχαὴλ Ἀναγνωστόπουλο, ἀρχισυντάκτη τοῦ «Ἐθνοφύλακος», ὡς γραμματέα καὶ, θέλοντας νὰ στείλῃ πράγματα στὴν Κρήτη, βρίσκει τὸν Ἠλία Στεκούλη, ἓνα ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς Γαριβαλδινούς, ποὺ προθυμοποιεῖται, χωρὶς ἀμοιβή, νὰ μπῆ στὴν ὑπηρεσία τοῦ Howe.

Γιὰ τὸ πῶς καὶ μὲ ποιὸς ἐργάσθηκεν ὁ Howe γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς φιλοκρητικὸς σκοποὺς του, νομίζω πὼς εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικὰ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ δίδω πιὸ κάτω, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρηθῇ πὼς μ' αὐτὰ ἐξαντλεῖται καὶ τὸ θέμα.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο τῆς Κεντρικῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν (ΚΕΛ) πρὸς τὴν Γεν. Συνέλευσιν

^{3α}) Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο πότε ἀκριβῶς ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ καὶ ἂν ἦλθε κατ' εὐθείαν στὴν Ἑλλάδα, ἢ ἂν πέρασε πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Γιατὶ στὶς 10 Μαρτίου 1867 γράφει ὁ «Ἐθνοφύλαξ» (ἀριθ. 1197).

«Ὁ ἐν Ἀμερικῇ τὴν πρώτην ὥθησιν εἰς τὸν φιλελληνισμόν δοὺς δόκτωρ Howe, μεταβαίνων εἰς Ἀγγλίαν σκοπεῖ νὰ ἔλθῃ ἐνταῦθα». Καὶ στὶς 27 Μαρτίου ἰ. ἔ. ἢ ἴδια ἔφημερίδα (ἀριθ. 1208) στὰ διάφορα ἀναγγέλλει: «Ὁ φιλέλληνας κ. Χάου ἀναχωρήσας ἐκ Βοστώνης τῆς Ἀμερικῆς φθάνει προσηχῶς ἐνταῦθα...» Ὡστε ἀπὸ τὶς 27 Μαρτίου ὑπάρχει ἡ εἴδησις ὅτι εἶχε φύγει ἀπὸ τὴ Βοστώνη. Μονάχα ὅμως τέλη Ἀπριλίου ἔφθασε στὴν Ἀθήνα (ἰδ. καὶ ἀρ. 1' προβλ. καὶ «Αἰῶνα» ἀρ. 2236]1 Μαΐου 1867).

Ὡς πρὸς τὶς ἐνέργειες τῶν φιλελλήνων τῆς Βοστώνης στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ «Ἐθνοφύλακος» (ἀριθ. 1208 τῆς 27-3-67) διαβάζομεν: «Αἱ Ἀθηναί τῆς Ἀμερικῆς, Βοστώνη, μᾶς παρέχουσι δύο ἕτερα παραδείγματα ἀκραιφνοῦς φιλελληνισμοῦ. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἀνανέωσις τῆς γυναικείας ἐταιρείας, τῆς συσταθείσης διαρκοῦντος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὑπὲρ τῶν παιθόντων ἐξ αὐτοῦ· τὸ δεῦτερον εἶναι μουσικὴ τις συμφωνία, δοθεῖσα ὑπὸ ὄλων τῶν μουσικῶν τῆς Βοστώνης, προῖδον τῆς ὁποίας καθαρὸν ὑπῆρξε τὸ οὐχὶ εὐκαταφρόνητον ποσὸν τῶν δύο χιλιάδων ταλλήρων! Αἱ πράξεις αὗται ὁμιλοῦσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν. Μεταξὺ τῶν ἀόκνως ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐργαζομένων εἶναι καὶ ὁ ὁμογενὴς κ. Ροδοκανάκης».

τῶν Κρητῶν (ΓΣΚ) μὲ χρονολογία 29 Ἀπριλίου 1867⁴. Σ' αὐτὸ μεταξὺ ἄλλων γράφει :

1. « Ἀφίχθη ἔνταῦθα ἐξ Ἀμερικῆς ὁ κ. Howe, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ τὴν εἰς τὴν πατρίδα του γενομένην ὑπὲρ τῶν Κρητῶν συνδρομήν. Χθὲς ἐπεσκέφθη μετὰ τοῦ ἡμετέρου συναδέλφου κ. Μαυροκορδάτου τὰ διάφορα οἰκήματα, ἐν οἷς οἰκοῦσι κρητικαὶ καὶ οἰκογένειαί. Κατ' αὐτάς θέλομεν λάβει συνέντευξιν μετ' αὐτοῦ».

Ἡ ἐπίσκεψις αὐτὴ τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ τὸ Χάου θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, πῶς ἐπέδρασε σ' αὐτόν⁵.

Γιὰ τὸ πῶς θὰ ἐνίσχυε τὴν ἐπαναστατημένην Κρήτην διαφωτιστικὰ εἶναι, ὅσα γράφει στὶς 2 Μαΐου 1867 ἡ ΚΕΑ πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποστολῶν τῆς Σύρου (ΕΑΣ) :

2. « Μανθάνομεν τὴν στιγμὴν ταύτην παρὰ τοῦ Κου Howe, ὅτι ὑπάρχουσιν αὐτοῦ εἰς διαταγὴν του 400 βελωνωτὰ Ἀμερικανικὰ καὶ μετὰ τῶν φυσεκίων των καὶ θὰ γράψῃ πρὸς τὸν κ. Σαπουνιζάκην νὰ συνεννοηθῇ μεθ' Ὑμῶν, διὰ νὰ πεμφθῶσιν ὅλα ἢ μέρος δι' ἀνθρώπων, οἵτινες θέλουσι διδαχθῆ παρὰ τοῦ κ. Ροδοκανάκη ἢ Σαπουνιζάκη περὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν, ὅπως δείξωσι τὴν χρῆσιν εἰς τοὺς ἐν Κρήτῃ ἀρχηγούς Κορωνάιον καὶ Ζυμβρακάκην»⁶.

Ὁ Χάου ὅμως δὲν μένει στὴν Ἀθήνα. Πηγαίνει στὴ Σύρο γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν εἰδῶν στὴν Κρήτη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Λ. Μελά τῆς ΚΕΑ πρὸς τὸ Μίνωα Μπογιατζόγλου τῆς ΕΑΣ, τῆς 4/16 Μαΐου 1867:

3. « Ὁ Howe νομίζω θὰ ἔρχεται ὁμοῦ μετ' ἡν παροῦσάν μου, τιμήσατέ τον τὸν καλὸν αὐτὸν φιλέλληνα. Ὁδηγήσατε καὶ αὐτὸν καὶ τὴν χρυσὴν κόρην του εἰς τὰ σχολεῖά σας, νοσοκομεῖα, ἐργοστάσια κλπὰ περίεργά σας, ὅπως λάβωσι καλὴν περὶ ἡμῶν ἰδέαν»⁷.

Φαίνεται ὅμως, ὅτι δὲν ἔφυγεν, ὅπως ἀπὸ τὰ παραπάνω θὰ ἐνόμιζε κανεὶς, στὶς 4 Μαΐου γιὰ τὴ Σύρο. Γιατὶ στὶς 5 τοῦ ἴδιου ἡ ΚΕΑ γράφει τὰ ἀκόλουθα πρὸς τὴ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν (ΓΣΚ) καὶ τὴν προσωρινὴ Κυβέρνησις (ΠΚ) στὴν Κρήτη :

⁴) Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης (ΓΑΚ), Ἔγγραφα Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν (ΕΚΕΑ), χωρὶς ἰδιαίτερο διακριτικὸ γιὰ καθένα ἀπὸ αὐτά, πού εἶναι καὶ ἀντιγραμμένα σὲ ἰδιαίτερο βιβλίον μὲ χρονολογικὴ σειρὰ.

⁵) Δὲς παρακάτω τὸ ὑπ' ἀριθ. 10 ἔγγραφο.

⁶) Τὰ γράφουν σὲ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς πού βρίσκεται στὰ ΓΑΚ Κ 14α ἀρ. 749.

⁷) ΓΑΚ. 14α ἀρ. 754.

4. «Σήμερον σᾶς γράφομεν, ὅπως ζητήσομεν ἀκριβεῖς τινὰς πληροφορίας, ἕως ὁ μέγας φιλέλληνας, ὁ ἀμερικανὸς δόκτωρ Χάου..., ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχη. Ὁ φιλέλληνας οὗτος δύναται, ὡς μᾶς εἶπε, νὰ διαθέσῃ χρηματικὸν τιποσόον, ἐπιθυμεῖ δὲ νὰ διαθέσῃ αὐτὸ ἀποκλειστικῶς πρὸς διατροφήν καὶ περιθάλψιν τῶν οἰκογενειῶν αἰτινες ἐν Κρήτῃ πάσχουσι, ἐγκαταλείψασαι τὰς οἰκίας των καὶ ζῶσαι εἰς τὰ σπήλαια καὶ τὰ ὄρη. Ὅθεν πρὶν ἢ ἀποστείλῃ διὰ τοῦ Ἀρχαδίου τροφάς, πρὸς χοῆσιν τῶν οἰκογενειῶν τούτων, ἐπιθυμεῖ νὰ βεβαιωθῇ ἢ ἐπισήμως: 1) ἂν αἰσταλησόμεναί τροφαὶ δύνανται νὰ ἐξασφαλισθῶσιν εἰς μέρη τινὰ ἀσφαλῆ τῆς γῆσου, ὅπως μὴ διαρπάζονται ἀδίκως οὔτε ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων, οὔτε ὑπὸ τῶν ὀθωμανῶν, 2) ποῖα φρονεῖτε εἶναι τὰ μέρη ταῦτα καὶ ποῖοι οἱ καταλληλότεροι ὄρμοι πρὸς ἐκφόρτωσιν, 3) ἂν εἰς αὐτὰ τὰ μέρη δύνασθε νὰ ἔχητε ἀντιπροσώπους τῆς ἐμπιστοσύνης σας, πρὸς παραλαβήν, φύλαξιν καὶ δικαίαν διανομὴν τῶν ἀποβιβαζομένων τροφίμων»⁸.

Πότε ἀκριβῶς ἔφυγε γιὰ τὴ Σύρον, τὸ μαθαίνομεν ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο γράμμα τῆς ΚΕΑ πρὸς τὴν ΕΑΣ τῆς 6/18 Μαΐου 1867:

5. «...Σήμερον διὰ τοῦ Ἀυστριακοῦ ἀναχωρεῖ δι' αὐτοῦ ὁ φιλέλληνας κ. Χάου μὲ τὴν πρόθεσιν ν' ἀρχίσῃ ἀποστολὰς τροφίμων, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς μὴ διαρπαγῆς. Ἐν κατορθώσῃ νὰ ἐξασφαλισθῇ ὅπως διανέμονται δικαίως εἰς τὰς πεινώσας οἰκογενείας, τότε, μᾶς ἐβεβαίωσεν, ὅτι θέλει ἐξακολουθήσει. Λάβετε λοιπὸν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γράψετε τὰ δέοντα εἰς τὴν Προσωρινὴν Κυβέρνησιν συνοδεύσατε τὴν πρώτην ἀποστολὴν δι' ἀνθρώπον τῆς ἐμπιστοσύνης σας καὶ μὲ τὰς ἀναγκαῖας ἐγγράφους ὁδηγίας σας, ὅπως ἐκπληρωθῇ ἢ ἐπιθυμία τοῦ φιλέλληνα καὶ οὕτω ἐξακολουθήσῃ ἀποστέλλων»⁹.

Στὴ Σύρον ἐγνώρισε τότε καλὰ τὸν ἐξαιρετικὸ πατριώτη καὶ ψυχὴ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Σύρου Μίνω Μπογιατζόγλου, συνεννοήθηκε μαζί του γιὰ τὸ πῶς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ πετύχῃ τὸ σκοπὸ του, καὶ κατόπιν γύρισε πάλι στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ ὅπου στίς 12/24 Μαΐου τοῦ ἀπευθύνει τὸ ἑξῆς ὑπ' ἀριθ. 12 γράμμα του:

6. «Ἀξιότιμε κ. Μπογιατζόγλου. Σᾶς παρακαλῶ μὲ πρώτην εὐκαιρίαν νὰ μοὶ στείλητε τὰ ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 11 ἐκ τῶν αὐτόθι κιβωτίων. Τῶν δὲ ἄλλων ἢ διανομὴ νὰ μὴ γείνη ἐπὶ τοῦ παρόντος, διότι σκοπῶ νὰ στείλω ταῦτα εἰς Κρήτην ἐπὶ πλοίου φέροντος τὴν σημαίαν τῶν Ἡνω-

⁸) ΙΑΚ. ΕΚΕΑ.

⁹) ΙΑΚ. ΕΚΕΑ.

μένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. [ὑπογο.] Σ. Γ. Χάου. Ὑ. Γ. Γράφατέ μοι σᾶς παρακαλῶ, ἂν ὑπάρχη αὐτόθι γαλέτα ἐτοιμῆ, ἢ ἂν δύναται νὰ κατασκευασθῇ καὶ πόσον τιμᾶται. Ἐνταῦθα παρήγγειλα 25 χιλ. ὀκάδας πρὸς 60 λεπτὰ τὴν ὀκάν. Ἄν αὐτόθι εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ εὐθηνότερα, γράφατέ μοι νὰ παραγγείλω νὰ μᾶς κάμωσιν. Ὁ αὐτός»¹⁰.

Δὲν μένει ὅμως πάλι συνεχῶς στὴν Ἀθήνα. Μόλις τὸ κρίνει σκόπιμο, πηγαίνει καὶ πάλι στὴ Σύρο, ὅπως βλέπομεν καὶ ἀπὸ τὰ ἐπόμενα τῆς ΚΕΑ πρὸς τὴν ΕΑΣ τῆς 15 Μαΐου 1866 :

7. «Ἀξιότιμοι Κύριοι. Ὁ γνωστός ὑμῖν φιλέλληνας Λόκιωρ Howe μεταβαίνει σήμερον αὐτόσε, ἵνα φροντίσῃ τὴν κατασκευὴν παξιμαδίου, σκοπεύει δὲ νὰ τὰ στείλῃ εἰς Σφακιά. Πληροφορήσατε αὐτὸν, ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχουσι τροφαὶ δι' εἴκοσιν ἡμέρας καὶ ἐπομένως προσπαθήσετε νὰ πείσετε αὐτὸν νὰ σταλῇ τὸ παξιμάδι, εἰ δυνατόν, εἰς ἄλλα ἐνδεῆ μέρη, οἷον Ἀγ. Βασίλειον . . ., ὀδηγούμενοι καὶ ἐκ τῶν πληροφοριῶν, ἃς ἐσχάτως θὰ ἐλάβετε. Φροντίσετε προσέτι, ὥστε τὸ φορτίον τοῦτο καὶ ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ κ. Howe νὰ συνοδευθῶσιν ἀπὸ τινὰς ἄνδρας πιστοῦς, ὅπως προληφθῇ πᾶσα διαρπαγὴ»¹¹.

Ὅλοι σκέπτονται καὶ ἐξετάζουν, πῶς θὰ μπορέσουν νὰ διατεθοῦν τὰ τρόφιμα τοῦ Howe, ὅσο τὸ δυνατόν σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμίαν του, ὅπως εἶναι καὶ σωστό. Ἔτσι καὶ ὁ Γ. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά Ν. Σακόπουλος, γράφει τὴν ἴδια μέρα (15 Μαΐου 1867) στὸ Μπογιατζόγλου :

8. «...Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ὑπὸ τοῦ Howe σταλησομένας τροφάς, καλὸν θὰ ἦτο νὰ κατορθωθῇ ὁ σχηματισμὸς μιᾶς ἀποθήκης εἰς Ἀγίαν Ρουμέλην, ἣτις εἶναι θέσις ὀχυρὰ καὶ ἀσφαλῆς, ἀλλὰ περὶ τοῦτου πρέπει ν' ἀποφασίσῃ ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις καὶ νὰ λάβῃ τὰ κατάλληλα ἀσφαλιστικὰ μέτρα. Τὸ αὐτὸ δύναται νομίζω νὰ γίνῃ καὶ εἰς τὴν Μορὴν Πρέβελην, ἣτις ἐπίσης εἶναι ὀχυρὰ θέσις»¹².

Δὲν ξέρομεν, ἂν πραγματικὰ ἐπῆγε στὶς 15 Μαΐου 1867 στὴ Σύρο, ὅπως μπορούσαμεν νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὸ πιὸ πάνω (ἀριθ. 7) γράμμα τῆς Κ.Ε.Α. Μιὰ φορὰ στὶς 18 Μαΐου ἦταν πάλι στὴν Ἀθήνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ γραμματεὺς του Μ. Ἀναγνωστόπουλος ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴ Σύρο, τὴν ἡμέρα ἐκείνη :

9. «Φίλε κ. Μπογιατζόγλου. Διὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀιμοπλοίου στέλλω κατ' ἐντολὴν τοῦ κ. Χάου ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Α.Ε. καὶ αὔξοντα ἀριθμὸν

¹⁰) ΓΑΚ. Κ 14α ἀρ. 802. γραμμένο ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸ γραμματεῖο τοῦ Μ. Ἀναγνωστόπουλο.

¹¹) ΓΑΚ. Κ 14α ἀρ. 808.

¹²) ΓΑΚ. Κ 14α ἀρ. 815.

714 σακκιὰ γαλέιαν. Ἐγκλείω τὴν φορτωτικὴν καὶ οἷς παρακαλῶ νὰ τὰ παραλάβητε καὶ τὰ καταθέσητε εἰς τὴν αὐτοῦ ἀποθήκην σας. Τὴν ἐπιούσαν ἑβδομάδα θὰ ἔχωμεν συμπληρωμένον τὸ φορτίον ἐκ γαλετῶν καὶ ἀλεύρου, θὰ τὸ συγκεντρώσωμεν δ' αὐτόθι ἐκ διαλειμμάτων. Ὁ δόκτωρ Χάου μοὶ εἶπε σήμερον τὴν πρωΐαν νὰ οἷς ὑπομνήσω περὶ τῆς ταχείας ἀποστολῆς τῶν ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 11 κιβωτίων. Ὁ κ. Στεκούλης θὰ μεταβῆ αὐτόσε τῇ ἐπιούσῃ ἑβδομάδι, ἵνα ἐτοιμασθῇ ν' ἀναχωρήσῃ. [ὑπογρ.] Μ. Ἀναγνωστόπουλος»¹⁸.

Ὁ Στεκούλης πραγματικὰ ἐπῆγεν ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες στὴ Σύρο, ὅπου καὶ τοῦ στέλνει ὁ Χάου τὶς πρὸ κάτω ὁδηγίες, γραμμένες στὶς 22 Μαΐου 1867, ποὺ βρίσκονται σ' ἀντίγραφο στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐπιτροπῆς Σύρου:

10. «Ἀριθ. 18. Πρὸς τὸν κύριον Ἡλίαν Στεκούλην. Κύριε! Ἐμπιστεύομαι εἰς τὴν φροντίδα σας ποσότητά τινα γαλετῶν, ἀλεύρου καὶ ἐνδυμάτων κατὰ τὴν συνημμένην σημείωσιν. Τὰ εἶδη ταῦτα ἠγοράσθησαν διὰ χρημάτων, συλλεγέντων ἐκ συνεισφορῶν ἐν Ἀμερικῇ, ἵνα χρησιμεύσωσι πρὸς περίθαλψιν τῶν ἀδυνάτων κρητικῶν γυναικοπαίδων· διότι οἱ δωρηταὶ νομίζουσιν, ὅτι ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ τρέφωσι τοὺς πεινῶντας καὶ ἐνδύωσι τοὺς γυμνητεύοντας καὶ περιποιῶνται τοὺς ἀδυνάτους, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνωσιν εἰς τὰ δικαιώματα οὐδενὸς ἔθνους. Πρέπει ἐπομένως νὰ γνωρίζητε, ὅτι αἱ συνεισφοραὶ αὗται ὠρίσθησαν διὰ τοὺς ἀπολέμους ἰδίως δὲ διὰ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδία, τὰ εὐρισκόμενα εἰς μέρος τῆς νήσου ἀπρόσιτα εἰς τοὺς ἐχθρούς, καὶ τὰ ὅποια ἔνεκα πείνης καὶ φόβου ἀναγκάζονται νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διὰ νὰ προμηθεύωνται λοιπὸν οἱ μένοντες ἐν τῇ νήσῳ τὰ χρειώδη καὶ οὕτω διακωλυθῆ ἢ ἔξακολούθησις τῆς μεταναστεύσεως αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐκρίθη καλὸν νὰ συστηθῇ ἀποθήκη εἰς μέρος ἀσφαλές καὶ ὁποιοῦν κεντρικόν, ἔνθα νὰ παρακατατεθῶσι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος εἶδη, εἰς ὑμᾶς δὲ ἀφίενται τὰ καθέκαστα τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ πόθου τῶν δωρητῶν. Νομίζω δ' ἐπάναγκες, εὐθὺς μετὰ τὴν εἰς τὴν νῆσον ἀπόβασίν σας, νὰ συνεννοηθῆτε μετὰ τῶν ἐγκατεστημένων ἀρχῶν καὶ πληροφωρήσητε αὐτάς, ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὕτη τῶν τροφῶν καὶ ἐνδυμάτων ἐγένετο μόνον πρὸς δοκιμὴν, καὶ ὅτι, ἂν οἱ ἐντόπιοι ἐκτιμήσωσι τὰς ἀγαθὰς προαιρέσεις τοῦ Ἀμερικανικοῦ λαοῦ καὶ, οὐ μόνον δὲν παρεμβάλωσι προσκόμματα, ἀλλὰ καὶ παράσχωσι συνδρομὴν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ σκο-

¹⁸) ΓΑΚ Κ 14α ἀρ. 842.

ποῦ τούτου, θέλει ἐπαναληφθῆ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ἕως νὰ ἐκλείψῃ μία τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταναστεύσεως τῶν γυναικοπαίδων. Διότι ἐξ ὅσων ἤδη βλέπω καὶ ἀκούω, ἡ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἰδίως ἡ ἐν Ἀθήναις διαμονὴ αὐτῶν θέλει ἐπὶ τέλους ἀποβῆ εἰς βλάβην τῶν ἠθικῆν τε καὶ ὑλικῆν. Μετὰ τὴν ἀσφαλῆ ἀποταμίευσιν τῶν εἰδῶν τούτων, ὀφείλετε νὰ περιέλθητε τὰ διάφορα μέρη τῆς νήσου καὶ ἐρευνήσητε αὐτοπροσώπως περὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ λαοῦ. Ὡστε, ἐν γνώσει ὄντες τῆς ἀληθοῦς κατὰστάσεως καὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων, νὰ χορηγήτε αὐτοῖς τὰς ἀπαιτούμενας ἀδείας, ὅπως μεταβαίνωσιν εἰς τὴν ἀποθήκην καὶ λαμβάνωσι τὰ ἀναγκαιούνητα αὐτοῖς. Ἐπιθυμητὸν εἶναι προσέει νὰ γίνῃ ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν ἀληθῶν αἰτίων τῆς μεταναστεύσεως τῶν γυναικοπαίδων ἐκ τῆς νήσου, ἂν δηλαδὴ αὐτὰ τὰ αἷτια εἶναι φόβος τῶν ἐχθρῶν, πείνα, ἢ ἐπιθυμία νὰ ἐξασφαλισθῶσι τὰ ἀδύνατα ταῦτα μέρη καὶ οὕτω ν' ἀπαλλαγῶσιν οἱ πολεμισταὶ τῆς μερίμνης περὶ διαφυλάξεως καὶ ζωοτροφίας αὐτῶν. Συντελεστικὸν δὲ εἰς τὸν σκοπὸν θὰ ἦτο νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ὑπάρχουν τροφαὶ κεκρυμμέναι ἐν τῇ νήσῳ, ἢ ἂν ἐπὶ ἀδοῦ ἀμοιβῆ ἠδύναντο νὰ πωληθῶσιν αὐταὶ εἰς τοὺς ἔχοντας χρεῖαν, καὶ ἂν οἱ ἐν ἀνάγκῃ ὄντες προτιμοῦν χρήματα ἀντὶ ἄριου ἢ ἀλεύρου. Περὶ ὧν τούτων ἀγαμένω ἀκριβεῖς πληροφορίας ὅσον τὸ δυνατόν ταχέως πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν μου. Εὐχόμενος ὑμῖν νὰ ταξιδεύσητε αἰσίως καὶ νὰ ἐπανέλθητε ἐν πλήρει ὑγείᾳ. Εἰμὴ ὧν ὑμέτερος. Σ. Γ. Χάου. Ἐν Ἀθήναις τῇ 22/3 Ἰουνίου 1867»¹⁴.

Τὶς ὁδηγίαις αὐτῆς τίς ἔστειλεν ὁ γραμματεὺς τοῦ Χάου Μ. Ἀναγνωστοπούλου στὸ Στεκούλη πιθανώτατα διὰ τοῦ Μ. Μπογιατζόγλου μαζὶ μὲ τὴ φορτωτικὴ τῆς γαλέτας καὶ τοῦ ἀλεύρου, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο γράμμα του:

II. «Ἐν Ἀθήναις τῇ 25 Μαΐου 1867. Φίλε κ. Μπογιατζόγλου. Ἐγκλείω ἐπιστολὴν πρὸς τὸν κ. Στεκούλην, ἐν ἣ περιέχεται ἡ φορτωτικὴ τῆς γαλέτας καὶ τοῦ ἀλεύρου, καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ τὴν δώσητε ἀμέσως διὰ νὰ παραλάβῃ τὸ φορτίον. Διὰ τὰ τῆς ἀποστολῆς συνεννοηθῆτε, παρακαλῶ μετὰ τοῦ κ. Στεκούλη. Ἄν ἡ ἀποστολὴ βραδύνη, καλὸν εἶναι νὰ ἀερισθῆ ἡ γαλέτα διὰ νὰ μὴ μουχλιάσῃ. Τὰ κιβώτια ἐλάβομεν ἤδη. Δέχθητε τοὺς ἀσπασμούς μου. Ὁ φίλος σας [ὑπογρ.] Μ. Ἀναγνωστοπούλος»¹⁵.

Ἄντίγραφο τῶν ὁδηγιῶν αὐτῶν—αὐτὸ ποὺ βρήκαμε μεῖς—στέλλει

¹⁴) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 857.

¹⁵) ΓΑΚ Κ14α ἀρ. 870.

ὁ Λ. Μελάς τῆς ΚΕΑ στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο τὴν ἴδια μέρα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς :

12. « Ἐν Ἀθήναις τῇ 25 Μαΐου 1867. Φίλιπτε Κύριε. Ἔχομεν τὴν ἀπὸ 24 σύντομον ἀδελφικὴν σας. Ἐλπίζομεν ὅτι, ἀφοῦ τὴν ἐγράψατε, ἐλάβετε καὶ τὰς ἰδικὰς μου ἐπιστολὰς τῆς Τρίτης. . . . Σὰς ἐσωκλείομεν ἀντίγραφον τῶν ὁδηγιῶν, ἃς ὁ κ. Χάου ἔδωκεν εἰς τὸν ἀποστελλόμενον παρ' αὐτοῦ εἰς Κρήτην Κον Στεκούλην, ὅστις θέλει φέροι ἐκεῖ τὰς ἀποστελλομένας τροφάς. Κοινοποιήσατε τὴν ἐπιστολὴν ταύτην εἰς τὴν Συνέλευσιν καὶ Κυβέρνησιν τῆς Κρήτης πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν των»¹⁶.

Τὴν ἴδια μέρα ὅμως παίρνει ἡ ΚΕΑ ἀπὸ τὴν Κρήτη γράμμα τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως τῆς Κρήτης μὲ προτάσεις τῆς σχετικῆς μὲ τὶς ἀποστολὰς τοῦ Χάου καὶ σπεύδει νὰ τὶς κάμῃ γνωστὰς στὸ Μπογιατζόγλου γράφοντας :

13. « Τῇ 25 Μαΐου 1867 ἐν Ἀθήναις. Φίλιπτε ἀδελφέ! Σήμερον τὸ πρωὶ σὰς ἔγραψα ἐκ τοῦ Γραφείου τῆς Ἐπιτροπῆς. Ἦδη, λαβὼν ἐπιστολὴν νεωτέραν τῆς ἐν Κρήτη Προσωρινῆς Κυβερνήσεως, ἀφορῶσαν τὰς μελετωμένας ἀποστολὰς τροφίμων καὶ ἐνδυμάτων τοῦ κ. Χάου, θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ σὰς διαβιβάσω ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ὅπως τὰ κοινοποιήσητε εἰς τὸν Κον Στεκούλην καὶ ἐνεργήσητε τὰ δέοντα πρὸς ἐπιτυχίαν καὶ ἐξακολούθησιν τῶν ἀποστολῶν τούτων. Ἴδου τὰ ὀριστικὰ μέτρα, ἅτινα λέγει ὅτι ἔλαβεν ἡ Κυβέρνησις διὰ τὰς ἀποστολὰς ταύτας (ἴσως εἶναι καλὰ καὶ διὰ τοὺς ἰδικούς μας). » Ἡ Κίσαμος ἀπετέλεσεν ἰδίαν μερίδα, καὶ τόπος ἀποβιβάσεως ὠρίσθη ἡ θέσις Σφηνάρι. » Ἡ Κυδωνία καὶ τὸ Σέλινον ἐτέραν μερίδα, τόπος ἀποβιβάσεως ἡ Σούγια. » Τὰ Σφακιά καὶ ὁ Ἀποκόρωνας ἰδίαν μερίδα, καὶ τόπος ἀποβιβάσεως ἡ Ἀγία Ρούμελη. » Ὁ Ἅγιος Βασίλειος, τὸ Ρέθυμνον καὶ Ἀμάρι ἰδίαν μερίδα, καὶ τόπος ἀποβιβάσεως τὸ Πρέβελλι. » Τὸ Μυλοπόταμον, Τέμενος, Μαλεβούζι ἰδιαιτέραν μερίδα, τόπος ἀποβιβάσεως Μπαλί, Φόδελε, ἢ Ἁγία Πελαγία. » Ἡ Μεσαρὰ ἰδιαιτέραν μερίδα (αἱ οἰκογένειαι αὐτῆς εἶναι ἐπὶ τῆς Ἰδης) εἰς τὴν μεσημβρινὴν παραλίαν ἢ διὰ τοῦ Μυλοποτάμου. » Διὰ τὰς ἐπαρχίας Σιτείας, Ἱεραπέτρου, Μεραμπέλου, Λασιθίου, Πεδιάδος, Ἀρκαδίας καὶ Μονοφατοίου αἱ θέσεις Σίσι, Μάλια, Ἅγιος Νικόλαος, Ψαρὴ Φοράδα ἢ Τζούτζουρος. » Εἰς ἐκάστην τῶν θέσεων τούτων ὠρίσθη φρουρὰ ἐκ προσώπων τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν θέσιν τῆς ἐκφορτώσεως. . . . Προσθέτει ἡ Κυβέρνησις ὅτι θεωρεῖ ἀναγκαῖον διὰ τὰς ἀποστολὰς τοῦ Κον Χάου (νομίζω ὅτι κα-

¹⁶) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 871.

λὸν νὰ ἐφαρμοσθῆ καὶ διὰ τὰς ἰδικὰς μας) νὰ στέλλετε διπλὴν φορτωτικὴν, ἐξ ὧν ἡ μὲν ν' ἀποστέλλεται εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ἡ δὲ νὰ παρουσιάζεται εἰς τὴν φρουρὰν τῆς θέσεως, ὅπου γίνεται ἡ ἀποβίβασις, εἰς δὲ τὰς φορτωτικὰς ν' ἀναφέρονται καὶ αἱ ἐπαρχίαι δι' ἃς ἀποστέλλονται... Ὅπως ὑμέτερος [ὑπογρ.] Λέων Μελάς»¹⁷.

Δυὸ μέρη ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Χάου γράφει τὰ ἑξῆς πρὸς τὸ Μπογιατζόγλου σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ τροφίμων κλπ. στὴν Κρήτη :

14. «Ἀριθ. 20. Ἐν Ἀθήναις τῆ 21/8 Ἰουνίου 1867. Ἀξιότιμε κ. Μ. Μπογιατζόγλε! Διὰ τοῦ χθὲς ἀποπλεύσαντος ἐκ Πειραιῶς ἑλληνικοῦ ἀτμοπλοίου ἐστείλαμεν αὐτίσσε εἰς παραλαβὴν τοῦ ἑμοῦ ἐπιτρόπου κ. Ἡλία Στεκούλη 630 σάκκους γαλέτας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἀτμόπλοιο δὲν ἐχώρει πλεῖον προᾶγμα καὶ ἐπειδὴ ἡμεῖς εἴχομεν συγκεντρώσει ὅλον τὸ ποσὸν ἐντὸς μαούρων εἰς τὸν λιμένα Πειραιῶς, ἠναγκάσθημεν νὰ φορτώσωμεν τὸ ἀπολειφθὲν εἰς τὸ σήμερον ἀποπλέον Αὐστριακὸν ἀτμόπλοιο. Ἐγκλείομεν λοιπὸν τὴν ἐπ' ὀνόματί σας φορτωτικὴν, καὶ ἂν μὲν κατορθώσητε νὰ δωρηθῆ ὑπὲρ τῶν πεινῶντων γυναικοπαίδων τῆς Κρήτης ὁ ναῦλος ὑπὸ τοῦ αὐτόθι πρακτορείου τῶν Αὐστριακῶν ἀτμοπλοίων, ὅπερ εἶναι ἀρμόδιον ν' ἀποφασίσῃ περὶ τούτου, καλῶς, ἄλλως γράφω πρὸς τὸν κ. Ἐμ. Σαπουνιζάκην νὰ πληρώσῃ αὐτοῦ εἰς λογαριασμὸν μου καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ συνεννοηθῆτε μετ' αὐτοῦ περὶ τούτου. Εὐαρεστηθῆτε δὲ σὺν τούτοις, κύριε Μπογιατζόγλε, νὰ μοὶ γράψῃτε μὲ πρώτην εὐκαιρίαν, πότε συμπεραίνετε ὅτι θὰ ἀποσταλῆ τὸ ἑμὸν φορτίον εἰς Κρήτην διὰ νὰ στείλω ἐντεῦθεν τοὺς συντρόφους τοῦ κ. Στεκούλη. Δέχθητε παρακαλῶ τὴν διαβεβαίωσιν τῆς πρὸς ὑμᾶς ὑπολήψεώς μου. Ὅπως ὑμέτερος [ὑπογρ.] Sam. G. Howe Χάου»¹⁸.

Ἐνῶ ὅμως ἀσχολοῦνται γιὰ τὶς ἀποστολὰς τροφίμων, μὲ τὰ ποσὰ τῶν ἐράνων τῆς Ἀμερικῆς, δημιουργοῦνται καὶ ἄλλα ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ ὄπλα, πὺν εἶχε φέρει μαζί του ὁ Χάου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἑξῆς ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τῆς ΚΕΑ πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου :

15. «Ἀθῆναι τῆ 6/18 Ἰουνίου 1867 ἀδελφέ. Ὁ κύριος Decay μᾶς ὑπεσχέθη νὰ σᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν φουσεκίων διὰ τὰ ἀμερικανικὰ ὄπλα. Ὁρεληθῆτε ἐκ τῆς παρουσίας του. Μ. Ρενιέρης»¹⁹.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς φουσεκιῶν γιὰ τὰ ἀμερικανικὰ ὄπλα, παρουσιάζεται καὶ τὸ ἄλλο τῆς ἐπιδιορθώσεώς των. Σχετικὰ γράφει ἡ ΚΕΑ :

16. «Ἀθῆναι τὴν 13 Ἰουνίου 1867. Πρὸς τὴν ἐν Σύρῳ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴν. Φίλτατοι ἀδελφοί ... Σήμερον φορτώνονται ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου πολλὰ προᾶγματα, ἐν οἷς ὄπλα, φουσεκία κλπ. καὶ φρου-

¹⁷⁾ ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 869

¹⁸⁾ ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 882.

¹⁹⁾ ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 922.

τίσατε νὰ τὰ παραλάβητε. Ἐὰν τὰ τουφέκια τοῦ Ποιου δὲν δύνανται νὰ διορθωθῶσιν αὐτόθι, στείλειτέ μας ἕξ αὐτῶν πέντε ἕξ, ἵνα ἴδωμεν ἂν δυνάμεθα νὰ τὰ διορθώσωμεν εἰς τὸ ὄπλοστάσιον. [ὑπογο.] Λ. Μελάς, Μ. Ρενιέρης, Γ. Σκουζές, Ἰ. Σκαλισούνης»²⁰.

Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄπλα, μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Decay, ἀμερικανοῦ, συνδέονται κοὶ δύο ἄλλα ζητήματα, τῆς χρησιμοποίησεως τορπιλλῶν κατὰ τῶν τουρκικῶν πολεμικῶν πλοίων, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν ἓνα αὐστηρὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Κρήτης, καὶ τῆς δημιουργίας πολεμικοῦ στόλου τῶν ἐπαναστατῶν. Μὲ αὐτὰ σχετίζεται μιὰ ἐπιστολὴ τῆς ΚΕΑ πρὸς τὴν ΕΑΣ :

17. «Ἀθῆναι τὴν 15/27 Ἰουνίου 1867. Ἀδελφὲ Κύριε Μπογιατζόγλου. Οὐσιῶδες. Τὰ Torpedos τὰ ἕξ Ἀμερικῆς ἐλθόντα εἶναι ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀξιωματικοῦ Κυρίου Decay καὶ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ. Ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ δώσετε καὶ τοῦ κ. Βιβιλάκη τοὺς εἰς αὐτὰ ἀνήκοντας κυλίνδρους ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ κ. Decay. Εἰς τὸν κ. Βιβιλάκην δύνασθε μόνον νὰ χορηγήσετε τὰ μέσα πρὸς κατασκευὴν ὁμοίων, καθόσον πληροφοροῦμεθα ὅτι τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ μὲ μικρὸν ἔξοδον»²¹.

Ἐπίσης σχετικὰ εἶναι τὰ ἑξῆς, ποὺ γράφει στὶς 6 Ἰουλίου 1867 ὁ Μ. Ρενιέρης πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου :

18. «... Σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ στείλειτε διὰ πρώτης εὐκαιρίας τὸ ἔγκλειστον γράμμα εἰς τὸν Κον Decay, συγχρόνως δὲ νὰ κατασκευάσητε καὶ στείλειτε εἰς τὸν ἴδιον δύο ἢ τρεῖς σημαίας μικρὰς συμφῶνως μὲ τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ψήφισμα τῆς Κρητικῆς Κυβερνήσεως»²².

Τέλος, διαφωτιστικὸ γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα εἶναι καὶ τὸ ἑξῆς γράμμα τοῦ ἴδιου Decay :

19. «Ἀγία Ρουμέλη Ἰουλίου 13 1867. Ἐντὸς τοῦ Ἀρκαδίου. Κύριε Μελά Ἀκριβέ μου Κύριε. Διὰ τοῦ τελευταίου Ἀρκαδίου ἔφθασα ἀσφαλῶς ἐνταῦθα καὶ ἐπερίμενον ἕκτοτε ἐνταῦθα, ὅπως μοὶ παρουσιάσθῃ εὐκαιρία νὰ πράξω τι κατὰ θάλασσαν. Σήμερον ἐπέστρεψα ἀπὸ Ἀσκυφον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ Τοῦρκοι εἰσῆλθον... Τὴν λέμβον, τὴν ὁποίαν τοσοῦτον ἐκοπίασα νὰ λάβω ἐκ Πόρου, ἠρνήθησαν νὰ δεχθῶσιν ἐπὶ τοῦ Ἀρκαδίου. Τὴν ἀφήκα ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Ἐφόρου εἰς Σῦρον ὁμοῦ καὶ τὸ κανόνι καὶ τὰ λοιπά, ἐκτὸς τῶν πολεμοφοδίων, τὰ ὁποῖα ἔχω κατὰ λάθος μετὰ τῶν Τορπέτο μαζί μου. Ἡ Συνέλευσις δὲν μοὶ ἔπεμψεν ἀκόμη ἐντολὴν τινα. (Commission.) Δύναμαι νὰ σᾶς ἀναφέρω νὰ πέμψητε ἀριθμὸν τινα Σημαιῶν, ὡς τὴν ἰδικὴν μου

²⁰) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 962.

²¹) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 970.

²²) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1055.

πρὸς τὴν ἐδῶ Κυβέρνησιν, ἵνα καὶ ἡ ἰδική μου ἀναγνωρισθῆ; Ταπεινότατος Σίδνεϋ Δεκέϋ»²³.

Ἄν εἶχεν ἀναμιχθῆ καὶ ὁ Χάου στὰ ζητήματα αὐτά, δὲν τὸ ξέρομεν ἀσφαλῶς. Πάντως ἡ ΚΕΑ γράφει τὰ ἑξῆς πρὸς τὴ ΓΣΚ καὶ Προσ. Κυβέρνηση :

20. «29 Σεπτεμβρίου 1867. Ἐλάβομεν τὸ ὑμέτερον ψήφισμα περὶ συστάσεως ναυτικῆς μοίρας ὡς καὶ τὰ σχετικὰ διπλώματα. Ἐν ο μ ἰ σ α μ ε ν κ α τ ἄ λ λ η λ ο ν ν ἄ π έ μ ψ ω μ ε ν τ ὸ ψ ἡ φ ἰ σ μ ἄ σ α ς π ρ ὸ ς τ ὸ ν φ ἰ λ ο ν Χ ἄ ο υ, ὅπως εἰ δυνατὸν ἐνεργοποιηθῆ διὰ πλοίων ἀμερικανικῶν. Θέλομεν σκεφθῆ καὶ ἐνταῦθα ἐὰν δυνάμεθα ἐπωφελῶς νὰ ἐνεργήσωμέν τι περὶ τούτου»²⁴.

Πάντως ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Χάου εἶναι ἡ ἀποστολὴ τροφίμων γιὰ τοὺς ἐνδεεῖς τῆς Κρήτης καὶ γι' αὐτὸν κυρίως ἐργάζεται. Ἔτσι τὴν πρώτη Ἰουλίου ἡ ΚΕΑ σὲ ὑστερόγραφο γνωρίζει στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου :

21. «Ὁ Κοσ Χάου μᾶς ἐβεβαίωσεν ὅτι ἐντὸς 8 ἡμερῶν θέλει ἐτοιμάσει ἐνταῦθα γαλέταν καὶ ἄλευρον διὰ τοὺς ἐν Κρήτη»²⁵.

Καὶ ὁ Μ. Ἀναγνωστόπουλος γράφει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στίς 13 Ἰουλίου 1867.

22. «Φίλιτατέ μοι Μπογιατζόγλε. Ἐγκλείω τὴν φορτωτικὴν 38 σάκκων γαλέτας, ἣν παρακαλῶ νὰ παραλάβητε ἐκ τοῦ ἀτμοπλοίου καὶ τοποθετήσητε ἐν τῇ ἀποθήκῃ Σας μέχρις οὗ ἐτοιμάσωμεν τὸ πλοῖον διὰ νὰ τὴν στείλωμεν εἰς τὰ φρούρια διὰ τὰς ἐν αὐτοῖς πεινώσας οἰκογενείας. Ἀσπασόν μοι τὸν φίλιτατον Ἀριστοτέλην, ὃν δὲν ἠδυνήθην νὰ ξαναἰδῶ, ἀναχωρήσας αὐτόθεν αἰφνιδίως»²⁶.

Λίγο ἀργότερα ἀπευθύνει ὁ ἴδιος καὶ τὸ ἀκόλουθο γράμμα πρὸς τὸν Παρθένιο Κελαϊδῆ, ἐνῶ ἦταν τότε στὴ Σύρο :

23. «Ἐν Σύρῳ τὴν 24 Ἰουλίου 1867. Πρὸς τὸν κ. Παρθένιον Κελαϊδῆν, ἀντιπρόσωπον εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ Ἐθνικὴν Συνέλευσιν. Ἐνταῦθα. Ἀξιότιμε Κ. Παρθένιε! Ἐμπιστεύομαι εἰς τὴν φροντίδα σας 379 σάκκους γαλέτας καὶ 400 σάκκους ἀλεύρου. Κατὰ ρητὴν παραγγελίαν τοῦ ἐντίμου δόκτορος Κοῦ Χάου, τοῦ ἐλθόντος ἐν Ἑλλάδι ὡς ἀντιπροσώπου τῶν ὑπὲρ αὐτῆς ἐνθέρομων συμπαθειῶν τοῦ μεγαλοπράγμονος Ἀμερικανικοῦ λαοῦ, τὰ τρόφιμα ταῦτα, ἀφοῦ ἀποβιβασθῶσιν αἰσίως εἰς Κρήτην, νὰ φροντίσητε ν' ἀποθηκεύσητε εἰς κατάλληλον μέρος, νὰ ἐξασφαλίσητε ἀπὸ πάσης διαρπαγῆς καὶ νὰ διανείμητε, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν ἐκάστης, εἰς τὰς δυστυχεῖς οἰκογενείας τῶν ἠρωϊ-

²³) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1082.

²⁴) ΙΑΚ. ΕΚΕΑ σχέδιον.

²⁵) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1029.

²⁶) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1083.

κῶς ἀπολεσθέντων ἐν τῷ ἱστορικωτάτῳ «Ἀρκαδίῳ» καὶ εἰς πάντα τὰ στερούμενα τροφῶν γυναικόπαιδα. Ἐμπιστεύομαι πρὸς τούτοις ὑμῖν καὶ δύο σάκκους περιέχοντα ἐνδύματα, τὰ ὅποια θὰ διανείμητε ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς χήρας καὶ τὰ ὄρφανὰ τῶν φονευθέντων ἐν τῇ κατατροφῇ τοῦ Ἀρκαδίου ἡρώων. Εὐαρεστηθῆτε δέ, ἀξιότιμε φίλε, γὰρ μοὶ ἐπιστείλτετε ἐγκαίρως διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις κ. Καλαποθάκη ἀκριβῆ ἔκθεσιν περὶ τῆς διανομῆς τῶν ἐμπιστευθέντων ὑμῖν πραγμάτων καὶ πρὸ παντὸς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κατὰστασιν καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ δυστυχοῦς λαοῦ τῆς ἡρωϊκῆς Κρήτης. Πέποιθα εἰς τὰ πατριωτικὰ καὶ φιλόανθρωπα ὑμῶν αἰσθήματα καὶ τὴν ὁμολογουμένην δραστηριότητά σας. Λέχθητε σὺν τούτοις καὶ τοὺς ἀσπασμούς μου. Ὁ κατὰ παραγγελίαν καὶ ἐν ὀνόματι τοῦ κ. Χάου ἐνεργῶν γραμματεὺς του. Μ. Ἀγαγρωσιόπουλος»²⁷.

* * *

Ἡ δημοσίευση τῶν παραπάνω ἱστορικῶν στοιχείων ἐλπίζω νὰ δώσῃ ἀφορμὴ γιὰ μιὰ εὐρύτερη μελέτη τῶν προσπαθειῶν, εἰδικά, ποὺ κατέβαλεν ὁ Howe, ὡς ἐντολοδόχος τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν αἵματηρὴν προσπάθειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ, γενικώτερα, τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως στὴν Ἀμερικὴ κατὰ τὸ 19^ο αἰῶνα²⁸.

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ

²⁷) ΙΑΚ, Ἀρχεῖον Κελαϊδῆ ἀρ. 15.

²⁸) Καὶ τὸ ἐπίσημο κράτος τῶν Η.Π.Α. ἔλαβε θέση στὸ πλευρὸ τῆς ἀγωνιζόμενης Κρήτης. Ὁ «Αἰὼν» στίς 27 Ἰουλίου 1867 (ἀρ. 2261) δημοσιεύει τὴν εἶδηση: «Χθὲς διεβιβάσθη εἰς τὴν ἡμετέραν Κυβέρνησιν τηλεγράμματα ἐκ Λονδίνου τῆς 22/3 Αὐγούστου, δι' οὗ ἀνηγγέλθη, ὅτι αἱ Βουλαὶ τῶν Ἡνωμ. Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἐπήφισαν διαμαρτύρησιν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν, ἧτις καὶ διεκοινώθη εἰς τὴν Ὑ. Πύλην». Καὶ στίς 3 Αὐγούστου 1867 (ἀρ. 2263) μεταξὺ τῶν «τελευταίων εἰδήσεων» ἔχει καὶ τὴν ἀκόλουθον: «Εἰς τὴν ἐπίσημον ἐφημερίδα τοῦ Κογκρέσου *The Daily Globe* ὑπάρχει τὸ κείμενον τῆς Ἀμερικανικῆς Γερουσίας ὑπὲρ τῶν Κρητῶν. Ἡ ἀπόφασίς αὕτη ἐπισημειωθείσα παμψηφεί καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀναγνώσεις ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 7/19 Ἰουλίου ἔχει ὡς ἔπεται: «Ἡ Γερουσία ἀποφασίζει τὰ ἑξῆς: Ὁ λαὸς τῶν Ἡνωμένων Ἐπικρατειῶν ζωηρᾶν αἰσθανόμενος συμπάθειαν πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κρήτης, ἀποτελοῦντα μέρος τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας, εἰς ἣν ὁ πολιτισμὸς τοσαῦτα ὀφείλει, λυπεῖται μανθάνων τὰ δειρά, ὅσα ἤδη ἐφίσταται ὁ προσφιλὴς οὗτος λαός· ὁμοθυμαδὸν δὲ ἐνελπισεῖ ὅτι ἡ διακήρυξις αὕτη, ἣν καθήκον αὐτοῦ θεωρεῖ νὰ γράψῃ, θέλει εὐμενῶς κοιτῆ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως τῆς Τουρκίας εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν πρὸς τὴν Κρήτην πολιτικὴν αὐτῆς. Ὁ Πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Ἐπικρατειῶν ὀφείλει κατὰ καθήκον νὰ ἀνακοινώσῃ τὴν παροῦσαν ἀπόφασιν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῆς Τουρκίας». Καὶ πῶς κάτω δημοσιεύει ἕνα μέρος τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου: «*And they unite in the hope, that this declaration, which they feel in their duty to make, will be favorably considered by the Government of Turkey, in determining its policy toward Crete*».